

SZOCIALIZÁCIÓ ÉS NEMZET

(Szabó Ildikó: Nemzet és szocializáció. A politika szerepe a z identitások formálódásában Magyarországon 1867–2006.
L'Harmattan Kiadó – Budapest, 2009)

Nagy Péter Tibor
(egyetemi tanár, az MTA doktora)

Szabó Ildikó a magyar politikai szocializációkutatás egyik legkiválóbb képviselője. Az elmúlt két évtizedben, több részben társszerzős könyve jelent meg a magyar fiatalok politikai világgképéről, állampolgári kulturájáról, nemzeti tudattartalmairól. Közös kutatásokat folytatott Lázár Guyyal, Csákó Mihállyal, Csepeli Györggyel, Örkény Antallal. Alaposan elemezte a pártállam korának politikai szocializációját. A kérdéskörben fontosnak ítélt elméleti olvasmányait (pontosabban annak francia részét) – Csákó Mihály társszerkesztőségével – összegyűjtötte s szöveggyűjteménnyé formálta.

Új könyvének alapja egy disszertáció, melyet akadémiai doktori értekezés-ként védett meg. A könyv nagyobbik része – a nyolcvanas-kilencvenes-kétezres évek politikai szocializációjáról, s – hogy Szabó Ildikó kulcsfogalmaként szereplő „*nemzeti tematikánál*” egy hagyományosabb fogalmat használjak – az ezeket az éveket jellemző *nacionalizmusról* szól. Nagyon sokat lehet belőle tanulni, talán nincs is olyan munka, amely e korszak politikai szocializációját, nacionalizmusát jobban bemutatná, mint Szabó Ildikóé.

A könyv tartalmaz egy elméleti és egy történeti bevezetőt is. Az alapos elméleti bevezetőben akad néhány számomra vitatható és árnyalásra szoruló megállapítás: „*A nyugati demokráciákban az állampolgári és a nemzeti identitás formálása alapvetően a formális szocializáció legfontosabb intézményének, az iskolának a feladata, amely a politikailag szervezett társadalom első modellje. A rendszerváltó közép- és kelet-európai társadalmakban, így Magyarországon is felértékelődött a nem formális szocializáció jelentősége.*” Úgy vélem a politikai szocializációban a média hatása egyenesen arányos a médiafogyasztással, a civil társadalom szocializáló hatása a civil társadalom erősségével, a családi szocializáció hatása pedig egyenesen arányos a családon belüli kötelékek és tekintélyi viszonyok erősségével. A média politikai szocializációs hatása nem is annyira a di-

rekt politikai műsorok, hanem pl. az igen népszerű fiction-filmsorozatok révén érvényesül.*

A civil társadalom politikai szocializáló erejét az iskolarendszerhez képest sok minden igazolja, leginkább maga a történelem: a weimari köztársaság iskoláiban szocializált fiatalok átneveléséhez és csatasorba állításához a még ellenzékben lévő náci pártnak is csak hónapok kellettek. De kevésbé szélsőséges és mai példaként elmondhatjuk, hogy a mai nyugat európai iskola nemcsak az európai alkotmányosság tiszteletben tartására szocializál, de a tanárok sok országban kimutathatóan balosabbak is a társadalom átlagánál: a növekvő új szélsőjobboldal mégis leginkább a fiatalok köréből gyűjti aktivistáit s szava-zóit ...

„Az európai társadalmak történetében három nagy alapterematika: a vallási, a nemzeti és a demokratikus alapterematika játszott szerepet a makroközösségek integrációjában.” – írja Szabó Ildikó. Azt hiszem a vallás, államvallás politikai szocializációs ereje ugyan óriási volt, de önmagában nem igazított el a *protestantizmus előtti* Európa politikai viszonyaiban, illetve később sem a *lényegileg egyfelekezetű* társadalmak belső politikai tennivalóiban. Ilyen értelemben tehát a politikai szocializációnak a vallással legalább egyenértékű közössége a céh, vagy a hűbérúr udvara... – tematikája pedig, hogy „hogyan kell céhpolgárnak ill. lovagnak lenni”.

„A modern Európa történelmében a nemzettel kapcsolatos kérdések és a nemzeti hovatarozás kérdései rendszerint nem vagy csak alig vetődnek fel kiegyensúlyozott, evolutív társadalmi időszakokban.” – olvashatjuk. A kijelentés vélhetőleg igaz Nyugat-Európára, de aligha igaz Közép-Európára. Ha van a magyar történelemben „evolutív” időszak, akkor az 1825 és 1848 közötti időszak az. A „nemzeti problematika” mégis központi elemét képezte-e korszaknak.

A szerző, mintha nem döntötte volna el, hogy „nominalista” vagy „realista” állásponton van-e? Vagyis: a nemzetet tisztán képzelt közösségnek (Anderson) tekinti-e, azaz egyes kérdések csak attól válnak „nemzeti kérdésekké”, hogy *így nevezik* őket, vagy van egy nyilvánvalóan *létező* entitás, s a vele kapcsolatos kérdések lehetnek „objektive” érvényesek, vagy érvénytelenek. Szabó Ildikó szerint: *„A nemzeti kérdésekre azonban nem születtek olyan válaszok, amelyek érvényességét a mindennapi társadalmi tapasztalatok megnyugtatóan és a történelmi fordulókön is átívelően visszaigazolták volna.”*

A nemzeti szocializáció 1945 előtti fejleményeivel foglalkozó fejezetekben Szabó Ildikó zömében történeti szakmunkákra hivatkozik az egyes korszakok

* Jelen írás alapjául az MTA doktori védésen elhangzott opponensi véleményem szolgált, melyben néhány sommás megállapítás (pl. ez is) bővebb kifejtésre került. Lásd: <http://oktatas.uni.hu/szaboildikomtdoktorijarol.htm> vagy ezen honlap megszűnése esetén erre a kifejezésre „szaboildikomtdoktorijarol” rákeresve a világháló egy másik pontján.

leírásában. A munkák egy része standard kézikönyv: nagy akadémiai szintézis vagy a korszakot bemutató tankönyv. Ezek a szintézisek éppen szintézisjellegüknél fogva nem mutatják be olyan differenciáltan a kor eszmetörténetét, sajtótörténetét, népművelés-történetét, oktatás- vagy művészettörténetét, mint azok a résztanulmányok, szakmonográfiák, amelyek e témákban – részben a rendszerváltás előtt, de zömében a körül vagy azóta – megszülettek. Márpedig a magyar nemzeti tematizáció, magyar nacionalizmustörténet értékelése szempontjából ezek a művek nélkülözhetetlenek lettek volna.

A hagyományos eszme-, sajtó- kultúrtörténeti stb. elemzések eredményei (ha éppen szociológusként közelítünk a témához) ugyanakkor bizonyos kritikával kezelendők. (Azok is, amelyeket Szabó Ildikó idéz, s azok is, amelyekre az előbb utaltam.) A történettudományi ill. irodalomtörténeti vagy művészettörténeti kutatások egy részének módszertani sajátossága, hogy a jelenségeket csak forráskritikai szempontból mérlegeli, s nem tesz kísérletet a gyakran és kevésbé gyakran előforduló jelenségek precíz elkülönítésére. (A posztmodern történetírás ebből a fogyatékoságból gyakran még erényt is csinál, de ez egy másik diskurzus tárgya lehetne...) Az igazi kérdés egy szociológus számára, hogy milyen objektivációkban – számokban és kategóriákban – lehet megragadni a kor nemzeti tematikáját: (1) egyrészt a nemzeti tematika tömeges termelése (azaz pl a regények, versek, drámák irodalomszociológiailag megragadható témaválasztásai szempontjából) oldaláról; (2) másrészt, hogy hogyan *nyilvánul meg* a nemzeti tematika vezetése az állami, ill. vezető intézmények és testületek által történő jutalmazásokban, megrendelésekben; (3) harmadrészt a nemzeti tematikát „fogyasztók” *választásai* szempontjából. Nyilvánvaló, hogy ezek az objektivációk több, egyenként sokmillió költségetvetésű kutatást igényelnének – de a kutatási hiányok összeállítása, hipotézisek felvetése önmagában is hasznos lenne: már csak témahiányban szenvedő szakdolgozóink, PhD-hallgatóink orientálása miatt is.

Két olyan fontos kérdés is van, amelyben a történeti bevezetés során máshova tettem volna a súlypontot: az egyik a dualizmuskori nemzetiségi problematika, másrészt a Horthy-korszakbeli nacionalizmus kérdése. Szabó Ildikó elismeri ugyan azt a kettősséget, hogy „*az egyéni identitások szintjén jelentős mértékű volt az asszimiláció, de a magyar politikai nemzet fogalma a Magyar Birodalom nem magyar nyelvű kisebbségei, mint kollektivitások számára nem tudott vonzóvá válni*”, de összességében mégis a dualizmuskori liberális kormányzat radikális ellenzékének álláspontját osztja a dualizmuskori nemzetiségpolitika megítélésekor. Magam e kérdésben inkább a környező államok és az azóta eltelt évszázad tapasztalataira utalnék: nem arra a közhelyre, hogy a nemzetiségi kisebbségek viszonyai rosszabbak lettek 1920 után, mint előtte voltak, hanem arra, hogy *bármely* nemzetiségű volt is valaki, sokkal kevesebb állampolgári joggal rendelkezhetett Romániában, az SHS királyságban, vagy a Horthy-Magyarországon, mint a korábbi időkben... De a kérdés attól még kérdés

marad, mennyire álltak *a jövőt előre nem látó* románok, szerbek stb. azok mögött, akiket a történetírás román, szerb stb. *képviselőnek* hív? Úgy vélem, bizonyítható, hogy a románok, szerbek stb. többségének politikai-etnikai identitása nem a nemzetiségi szervezetekhez és különösen nem azok *szeptatista* áramlatához kötődött.*

A másik alapvető hangsúlykülönbség kettőnk között, hogy a Horthy korszak nemzeti tematikájának megítélésében kulcsfontosságúnak látom az antiszemitizmust – melyet Szabó Ildikó ugyan tárgyalt, de nem ad neki központi szerepet. Az antiszemitizmus ugyanis nemcsak a befogadó-kirekesztő nemzeti identitásfajták és beszédmódok szétválasztásának legfontosabb kritériuma, de a modernitás és a nemzet összekapcsolásának vagy szétválasztásának kérdése is, sőt közvetve – minthogy az eredeti nyelvi alapú kultúrnemzeti koncepcióval szemben egy olyan sajátos kultúrnemzet fogalom teremtődik, mely a nemzetet egyrészt a keresztény középosztály kultúrájával, másrészt ennek kritikájaként a parasztság kultúrájával azonosítja – a kultúrnemzet/államnemzet dichotómiában való korabeli választást is magában hordozza. Mi több: az antiszemitizmus jelenti az egyik kulcsot a kereszténység és nemzet fogalmának összekapcsolásához is.

A történeti fejezeteket jellemzi, hogy ahogy közeledünk a jelenhez, egyre több az önálló megállapítás, jól kidolgozott érvelés, s egyre kevesebb a recenzensi ellenvetés is.

Az ötvenes években – írja Szabó Ildikó – *„A politikai nemzetfogalom alárendelődött a proletár internacionalizmus fogalmának. Ez a nemzetfogalom térben és időben korlátozott, normatív és szelektív volt. A nemzethez tartozás összefonódott a proletár internacionalizmussal és a szocializmus ügyével való azonosulással. A nemzet a dolgozó népet jelentette. A rendszer törekedett a nemzeti kánon és a nemzeti szimbólumrendszer átírására. A nemzeti tematika bipoláris világnézet sugallt. A jók oldalán a kommunista pártok és vezetőik, az általuk vezetett szocialista országok, valamint a dolgozó, új identitással rendelkező nép állt. A külső ellenséget az imperialisták, a belsőt a szocializmus ellenségei alkották.”* Mondhatnánk, így is van, meg nem is. Közismert, hogy a nemzetköziséget hirdető Kelet-Európában a határok nehezen átjárhatóak, a gazdaságok autarkok voltak, ezzel szemben Nyugat-Európában a határok már jóval az Európai Unió előtt eljelentéktelenedtek. A szocializmus válsága idején láthatóvá vált, hogy valamennyi kommunista párt a nacionalista ideológia irányába kereste a kiutat: Románia csak szélsőséges példa, de utalhatunk a Honecker-rezsim Frigyes-kultuszára, az 1300 éves Bul-

* Ehhez is lásd a részletes adatokat opponensi véleményem lábjegyzetében: Lásd: <http://oktatas.uni.hu/szaboildikomtadoktorijarol.htm> vagy ezen honlap megszűnése esetén erre a kifejezésre „szaboildikomtadoktorijarol” rákeresve a világháló egy másik pontján.

gária ünneplésére, s arra a tényre, hogy az utódállamokban szinte kivétel nélkül egykori kommunista funkcionáriusok állnak a nacionalista pártok élén.

Magyarország e vonatkozásban kivétel volt és – legalábbis posztkommunistáinak egy részét tekintve – az is maradt. De pl. az ötvenes évek történet-szemlélete, mely *„A négyszáz év küzdelem”* című művön, ill. a kurucromantikán alapult, épp a nacionalizmus felhasználását mutatja.

Szabó Ildikó meggyőzően ír arról, hogy a Kádár-rendszer elfogadtatásában az értelmiségiek különböző csoportjai a pártállam-nemzeti tematika közvetítésével, aktuális tematizációival, az identitásformáló intézmények működtetésével vettek részt. Befolyásuknál és tekintélyüknél fogva nélkülözhetetlenek voltak a tematika fogyaszthatóvá alakításában és társadalmi elfogadásában, viszont *„a késő-kádári korszakban a pártállam-nemzeti tematika kikopott a politikai diskurzusokból; a szamizdat irodalomban és az első nyilvánosságban megjelent alternatív értelmezésekben egy új nemzeti tematika alapjai körvonalazódtak. Ennek nemzetfogalma – eltérően a „szocialista nemzet” fogalmától – kapcsolódott a szociológiai realitásokhoz és a demokratikus rendszerekre jellemző normákhoz. Az alternatív nemzeti tematizációk mellett a szamizdat irodalomban formálódott egy alternatív alaptermatika is: „a demokratikus alaptermatika”.* Közben azonban – tehetjük hozzá – az új nemzeti tematika megint csak antidemokratikus színt kapott, már a pártállam alatt kirekesztővé vált. Emlékeztetnék azokra a jelenségekre, melyeket Spiró *„Jönnek”* című verse kifejezett – s sajátos módon saját sorsával, a Spiró ellen induló hecckampánnyal igazolt. Emlékeztethetünk a népi írók kritikai érinthetetlenségére az Aczél korszakban, de a demográfiai vitákra, s a gyermektelen életmód ellen egyes értelmiségi csoportok által folytatott nyilvános hadjáratokra. (1989-ben a Magyar Nemzet leghosszabb vitasorozatát a *„Gyermekek száma a családok belügye”* című cikk robbantotta ki, melyben – különösen a meg nem jelent darabokban – a későbbi Szent Korona nyelvezetére vagy eszmeiségére lehetett ráismerni...)

A szerző ezután bemutatja, hogy a rendszerváltás után harmadszor fogalmazódott újjá a nemzeti tematika. A politikailag vezetett nemzeti tematika a kollektív identitások befolyásolásának egyik eszköze lett. A rendszerváltás után a nemzet politikai önértékké vált. *„A nemzeti tematika előtérbe kerülésének kedvezett községe-szervező és politikai támogatottságot növelő ereje, de az is, hogy az átalakuló társadalmi, gazdasági és politikai viszonyok megértése, az új viszonyok közötti eligazodás kategorizációs nehézségekkel járt.”* – olvashatjuk a kötetben. Szabó Ildikó egyik legnagyobb érdeme, ahogyan a nemzeti tematikának ezt az „eligazodást segítő” (valójában: az eligazodást akadályozó, s ekképpen kognitív disszonancia redukációs vagy éppen kognitív disszonanciát megelőző szempontból fontos) funkcióját bemutatja.

„A politikai törésvonal az első szabad választás után kezdett épülni a nemzeti dimenzió mentén, de csak a Fidesz 1998-as hatalomra jutásával mélyült el.” – állítja a szerző. Ezügyben vannak kétségeink. Ugyanis az Antall-Boros kormány ide-

jén a politikai törésvonal *sokkal inkább* erre a bizonyos nemzeti tematizációra épült, mint a későbbiekben. Az MDF-SZDSZ szembenállás viszonyát valóban dominálta a nemzeti tematika: az Antall kormány ideológiai arculatát kétféle nacionalista erő, egy hagyományos magyar úri nacionalizmus és egy populistá szélsőjobboldali nacionalizmus együttműködése jellemezte, ekképpen a kormánypárt arculatát nem a bethleni konszolidáció kormánypártjához, hanem a harmincas évek magyar parlamentjéhez hasonlíthatjuk (ha már historizálni akarunk), melynek kormánypárti összetételét már meghatározta, hogy Gömbös 1928-tól visszatért a kormánypártba, s hogy a fiatal jobboldal már „csáklýásnak” tekinthette Bethlen, Károlyi Gyula vagy Keresztes Fischer konzervatív nacionalizmusát. Ezek a nemzeti radikálisok – visszaugorva tehát a kilencvenes évekre – a legfontosabb nacionalista kód, a zsidózás segítségével a legnagyobb ellenzéki pártot, az SZDSZ-t támadhatták, mely – s ebben igaza van Szabó Ildikónak – csak reagált a nemzeti kihívásra, de azért reagált: kétféle nemzeti színűvé változtatta emblémáját, láthatólag mérlegelni kezdte, hogy melyek legyenek azok az arcok, akikkel az SZDSZ képviselteti magát a nyilvánosságban, illetve – ahogy ezt egy alkalommal Szabó Miklós felidézte – gondosan ügyelt arra, hogy a külpolitikai prioritásokban a határon túli magyarok kérdése ne szoruljon a többi külpolitikai cél mögé.

Visszatérve azonban a kormányzat és ellenzék közötti küzdelemre: ekkor zajlott a legnagyobb hévvel a történetpolitikai vita a Horthy korszak megítéléséről, nemzeti jelvényekről, s nem a második jobboldali koalíció idején. Ekkor zajlottak le az igazi ideológiai csaták a két legfontosabb ideológia-, ill. nemzeti tematikatermelő gépezet, az oktatás és a köztvé főlotti ellenőrzésért. Az oktatásügy témái között olyan erősen ideologikusak voltak előtérben, mint az új államilag támogatott szélsőjobboldali történelemtankönyv megjelenése vagy a hittan tanrendbe iktatási kísérlete, s ugyanebben az időben zajlottak az egyházi ingatlanreprivatizáció legsúlyosabb csatái is. Az oktatáspolitikai konfliktusok speciel a második jobboldali kormány alatt sem voltak kisebbek, csak éppen sokkal kevésbé voltak ideologikusak – a média körüli konfliktusok meg sem közelítették az első kormány alattit. Ennek oka lehetett persze a kereskedelmi televíziózás megjelenése, ami az állami tévé körüli harc jelentőségét a tömegek befolyásolásában erősen relativizálta. ...Tehát, míg a szerző azt írja, hogy *„Miután 1996-ban, első orientációváltása után a Fidesz átvette a nemzeti tematika vezetését, a tematika a politikai élet főáramába került.”*, én úgy érzem, hogy a döntő fordulat nem 1996-ban, hanem 2002-ben következik be, amikor a FIDESZ a parlamenten kívüli politizálás eszköztárát felerősíti. Ez logikailag sem lehet másképpen: ha valaki többségben van a köztársaság parlamentjében, sokkal kevésbé igényel valamiféle ideológiai legitimációt, mintha kisebbségben van... Erről Szabó Ildikó így ír: *„A 2002-es választás elvesztése után az ellenzéki pozíció kedvezett a parlamentarizmust megkerülő nemzeti érdekképviseleten alapuló politikai szerepfelfogásnak. A Fidesz szövetségge alakulása és a polgári körök*

létrejötte után az „egy a zászló, egy a tábor” jelszó jegyében képzelte el a politikai képviselőket. Néppárttá átalakításával, a bal- és a jobboldaliak nemzeti egységbe foglalásának és a nemzeti kormány szükségességének hangsúlyozásával a párt vezetője az egész nemzet érzelmileg legitim vezetőjének szerepébe került. A felkínált politikai cselekvési formák (nemzeti összefogás, új szövetség, országértékelő beszélgetések, nemzeti konzultáció, nemzeti petíció) a közvetlen részvétel ígérletét tartalmazzák.”

Szabó Ildikó ezt követően lényegében a kortárs folyamatokat elemzi, igen magas színvonalon. Bemutatja például, hogy a „*A Fidesz politikai ellenfelei, az MSZP és az SZDSZ képét a „nemzetidegen” és a „nemzetellenes” attribúciók szövődésében konstruálta meg.*”, bemutatja hogyan lett a kettős állampolgárság kérdése nyíltan és önállóan a pártok közötti versengés tárgya. „*Minden korábbi alkalomnál láthatóbbá vált, hogy a nemzeti tematika vezetése és a vezetéséért folyó versengés pártpolitikai megfontolásokon alapuló identitás-stratégiai célokat szolgál.*”

Fontos Szabó elemzése, miszerint: „*formálódni kezdett a másik póluson is a nemzeti tematika. A baloldal nemzeti kérdésekhez való viszonyában fordulat következett be*” Ugyanakkor – s ez fontos megfigyelés: a nemzeti tematika nem volt elegendő a népszavazás FIDESZ-es megnyeréséhez, ezért kellett a pártnak a klasszikus baloldali szociális tematika felé nyitnia.

A könyv következő fő fejezete a NEMZETI TEMATIKA ÉS POLITIKAI SZOCIALIZÁCIÓ címet viseli. Itt egyik legfontosabb megállapítása, hogy „*A pártpreferenciákat a szociológiai tényezők kevésbé magyarázták. A legfőbb különbség a választók életkorában volt.*” Ezt az állítást ugyanakkor úgy pontosítanám, hogy a fő szocioökonómiai változók az életkoron kívül csak nehezen tudják leírni a pártpreferenciákat, de azért van egy-két olyan szociológiai tényező, amely a választási magatartással egyértelműen összefügg: ilyen pl. a templomjárás gyakoriság.

Szabó Ildikó helyesen állapítja meg, hogy „*A politikai szocializáció modelljét fragmentált modellnek nevezhetjük. A nemzeti és az állampolgári identitás mintáiban, a múlt kérdéseiben, az előző korszakok megítélésében és a nemzet fogalmának értelmezésében nem alakult ki konszenzus. Nem formálódott ki konszenzuson alapuló, az állampolgári identitással kapcsolatos kérdéseket szakpolitikai síkra és társadalmi gyakorlatra lefordító ifjúságpolitikai stratégia. A modell nem tud választ adni a kollektív identitásokkal kapcsolatos kihívásokra. Ugyanakkor megnő benne a nem formális tényezők, így a nemzeti tematika identitásformáló szerepe.*”

Kiszakítva magamat a semleges tudós szerepköréből: kevés ennél aggasztóbb – és jobban alátámasztott jóslatot olvashatunk a 2000-s évek magyar politikai szocializációjáról.